

نظام الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی

خواص الآیات و السور

(شرح الدر النظیم فی خواص القرآن العظیم)

مقدمه، تصحیح و تحشیہ:

علی چلونگر

سرشناسه	: بیرجندی، عبدالعلی بن محمد، ۹۳۴ ق. -
عنوان قراردادی	: الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم. شرح
عنوان و نام پدیدآور	: خواص الآیات و السور (شرح الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم) / نظام‌الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی؛ مقدمه، تصحیح و تحشیه علی چلونگر.
مشخصات نشر	: آبادان: پرسش، ۱۳۸۹
مشخصات ظاهری	: ۴۷۱ ص.:
شابک	: 9 - 72 - 8687 - 964 - 978 ISBN
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: یافعی، عبدالله بن اسعد، ۶۹۸ - ۷۶۸ ق. الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم -- نقد و تفسیر
موضوع	: قرآن -- سوره‌ها و آیه‌ها، خواص -- متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده	: چلونگر، علی، - ۱۳۳۶، مصحح
شناسه افزوده	: یافعی، عبدالله بن اسعد، ۶۹۸ - ۷۶۸ ق. الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم. شرح
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۹ ۴۲۲۲ ۴۰۴۲۲۲ ی ۲۵۹ / ۹۱ BP۷۱
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷ / ۱۵۷
شماره کتابخانه ملی	: ۲۱۳۳۸۹۴

نشر پرسش

نظام‌الدین عبدالملکی میر جندی

خواص الآیات و السور

شرح الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم

امور زینک: لیتوگرافی پویا

چاپ: چاپخانه دانا

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول - ۱۳۸۹

شابک ۹ - ۷۲ - ۸۶۸۷ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 8687 - 72 - 9

نشر پرسش - آبادان - پریم - میدان آلفی - ساختمان اروند - تلفن ۳۳۳۵۰۲۵

نشانی مکاتبات پستی: نشر پرسش - اصفهان - صندوق پستی ۸۱۷۳۵ - ۳۱۶

E-mail: porsesh.pub @ Gmail.com

info @ porsesh/pub. com

www. porsesh - pub.ir

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار
۱۳	مقدمه مصحح
۱۵	عبدالله یافعی و آثار او
۱۷	کتاب الدرالنظیم فی فضائل القرآن العظیم
۱۹	کتاب ترجمه و شرح الدرالنظیم
۲۰	شرح احوال و آثار ملا عبدالعلی بیرجندی
۲۲	مذهب عبدالعلی بیرجندی
۲۴	آثار عبدالعلی بیرجندی
۳۱	تاریخ وفات و مدفن عبدالعلی بیرجندی
۴۹	متن کتاب
۵۱	مقدمه اول
۵۴	مقدمه دوم
۵۸	مقدمه سیم
۶۱	مقدمه چهارم
۶۳	المقاصد فضایل و فواید تسمیه
۶۸	سورة الفاتحة الكتاب
۷۳	سورة البقره
۹۹	سورة آل عمران
۱۱۵	سورة نساء
۱۲۱	سورة مائده
۱۲۸	سورة انعام
۱۴۳	سورة اعراف
۱۸۷	سورة انفال

١٩٠	سورة التوبة
١٩٤	سورة يونس
١٩٨	سورة هود
٢٠٢	سورة يوسف
٢٠٥	سورة زمر
٢٠٩	سورة ابراهيم
٢١٢	سورة الحجر
٢١٤	سورة نحل
٢١٧	سورة بني اسرائيل
٢٢١	سورة الكهف
٢٢٦	سورة مريم عليه السلام
٢٣١	سورة طه
٢٣٥	سورة الانبياء
٢٤٠	سورة الحج
٢٤٢	سورة المؤمنون
٢٤٥	سورة النور
٢٤٨	سورة الفرقان
٢٥٠	سورة شعراء
٢٥٣	سورة طس سليمان
٢٥٦	سورة قصص
٢٥٩	سورة العنكبوت
٢٦٠	سورة الروم
٢٦٢	سورة لقمان
٢٦٤	سورة الم تنزيل
٢٦٥	سورة احزاب
٢٦٧	سورة سبا
٢٦٩	سورة فاطر
٢٧٠	سورة يس
٢٧٩	سورة الصافات
٢٨٢	سورة ص

٢٨٥	سورة الزمر
٢٨٦	سورة حم المؤمن
٢٨٩	سورة حم سجدہ
٢٩٠	سورة حم عسق
٢٩٤	سورة الزخرف
٢٩٧	سورة حم دخان
٢٩٩	سورة جاثیہ
٣٠٢	سورة احقاف
٣٠٣	سورة محمد صلعم
٣٠٥	سورة الفتح
٣٠٩	سورة الحجرات
٣١١	سورة ق
٣١٣	سورة الذاریات
٣١٥	سورة الطور
٣١٧	سورة النجم
٣١٩	سورة القمر
٣٢٠	سورة الرحمن
٣٢٢	سورة الواقعة
٣٢٤	سورة الحديد
٣٢٧	سورة مجادله
٣٢٩	سورة الحشر
٣٣٢	سورة ممتحنه
٣٣٤	سورة صف
٣٣٥	سورة جمعه
٣٣٦	سورة المتافقون
٣٣٧	سورة تغابن
٣٣٩	سورة الطلاق
٣٤١	سورة التحريم
٣٤٢	سورة الملك
٣٤٤	سورة ن والقلم

٢٤٦	سورة الحاقة
٢٤٨	سورة شأل سائل
٢٥٠	سورة النوح
٢٥١	سورة الجن
٢٥٣	سورة المزمل
٢٥٥	سورة المدثر
٢٥٦	سورة القيمة
٢٥٨	سورة الدهر
٢٦٠	سورة المرسلات
٢٦١	سورة عم
٢٦٣	سورة النازعات
٢٦٤	سورة الاعمى
٢٦٦	سورة التكوير
٢٦٨	سورة الانفطار
٢٦٩	سورة المطففين
٢٧٠	سورة انشقت
٢٧١	سورة البروج
٢٧٣	سورة الطارق
٢٧٤	سورة الاعلى
٢٧٦	سورة الفاشيه
٢٧٧	سورة الفجر
٢٧٩	سورة البلد
٢٨١	سورة الشمس
٢٨٣	سورة الليل
٢٨٥	سورة الضحى
٢٨٧	سورة الم نشرح
٢٨٩	سورة التين
٢٩٠	سورة العلق
٢٩١	سورة القدر
٢٩٣	سورة لم يكن

۳۹۵	سورة اذا زلزلته
۳۹۷	سورة العاديات
۳۹۹	سورة القارعه
۴۰۰	سورة التكاثر
۴۰۱	سورة والعصر
۴۰۲	سورة الهمزة
۴۰۳	سورة الفيل
۴۰۵	سورة القریش
۴۰۷	سورة الماعون
۴۰۸	سورة الكوثر
۴۰۹	سورة الكافرون
۴۱۰	سورة النصر
۴۱۲	سورة تبت
۴۱۳	سورة الاخلاص
۴۱۵	سورة الفلق و الناس
۴۱۹	خاتمه:
۴۲۳	معانى لغات و تركيبات و اصطلاحات:
	فهرست آیات ۴۳۳
	فهرست موضوعی ۴۴۹
۴۶۷	نمايه اشخاص
۴۶۸	فهرست منابع و مآخذ:

پیشگفتار

قرآن دریای بی کرانه‌ای است که شیفتگان آن و دانشمندان بزرگ اسلامی در طول قرن‌ها پس از رحلت رسول اکرم (ص) تا روزگار ما برای تعلیم و تعلّم و تحقیق و تنسیق معارف و علوم این بحر بی پایان، کوشش‌ها کرده، آثار و نوشتارها و کتابهای بس ارزشمندی به جامعه بشری عرضه نموده و تالار بلند علم و فضیلت را با خطوط زرّین و کلک‌های گوهرزای خویش زینت داده‌اند. در میان این آثار می‌توان به کتاب خواص الآیات و السور تألیف علّامه عبدالعلی بن محمّد بن حسین بیرجندی درباره فضیلت و خواص آیه‌ها و سوره‌های قرآن اشاره نموده که می‌توان آن را شرحی بر کتاب الذرّ النظیم فی فضائل القرآن العظیم^۱ به زبان عربی اثر عبدالله بن اسعد یافعی به حساب آورد.

علّامه عبدالعلی بیرجندی یکی از دانشمندان بزرگ قرن دهم هجری است که آثار متعددی در علوم مختلف به ویژه ریاضی، نجوم و هیأت به رشته تحریر درآورده، اما این آثار اکثراً در کتابخانه‌ها در بخش نسخ خطی دست نخورده باقی مانده است.

خداوند بزرگ را سپاس می‌گویم که بنده کمترین را این توفیق عطا فرمود تا نسبت به احیاء یکی از آثار ارزشمند ایشان که همین اثر موجود است اقدام نموده، آن را تصحیح نمایم. رساله حاضر به سه بخش قابل تقسیم است:

۱. مقدمه، در شرح احوال و آثار عبدالله بن اسعد یافعی یمنی و عبدالعلی بیرجندی و خصائص و ویژگی‌های لغوی و دستوری نسخه فارسی با بیان نمونه‌هایی از متن و شیوه تصحیح آن.
۲. متن کتاب به همراه نسخه‌بدلها که در پاورقی آمده است. برای تصحیح این کتاب سه نسخه خطی مورد استفاده قرار گرفت که اقدم و اصح آنها نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان می‌باشد که در سال ۱۰۶۴ هـ استنساخ شده است. این نسخه‌ها به همراه یک نسخه کمکی از کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس در مقدمه معرفی شده است.

۳. تعلیقات و فهرست‌های مختلف از جمله فهرست موضوعی مطالب کتاب.

از آنجا که انجام این کار خالی از عیب و نقص نیست، انتظار می‌رود اساتید بزرگوار و ارباب معرفت این حقیر را رهین منت خویش نموده و از ارائه نقطه‌نظرات خویش در جهت رفع نواقص آن مضایقه نفرمایند. امیدوارم این خدمت ناچیز مورد نظر خوانندگان و کسانی که همت بر احیای نام گذشتگان و شناخت و معرفی آثار ایشان گماشته‌اند، قرار گیرد.

به ثمر نشستن این رساله بدون صبوری و پایداری همسر و راهنمایی‌های مستمر جناب آقای دکتر علی زمانی و رایزنی مکرر با جناب آقای دکتر حسین آقا حسینی ممکن نبود. همواره همچون گذشته رهین منت این بزرگواران هستم. از جناب آقای دکتر سید علی اصغر میرباقری فره به خاطر تذکرات سودمندشان تشکر می‌کنم. الطاف جناب آقای مهدی افتخاری که در مسافرت اینجانب به بیرجند نکات ارزشمندی را متذکر شده و نسخه‌ای از کتاب ابعاد و اجرام از آثار علامه عبدالعلی بیرجندی که به مناسبت کنگره بین‌المللی این دانشمند ایرانی به چاپ رسیده بود، در اختیارم گذاشتند، شایسته تقدیر است و همچنین از جناب آقای دکتر محمود رفیعی به واسطه ارسال نسخه‌ای از "مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بزرگداشت ملا عبدالعلی بیرجندی" که در بهار ۱۳۸۶ به کوشش ایشان به چاپ رسیده است، بی‌نهایت سپاسگزارم.

علی چلونگر

اصفهان - آبانماه ۱۳۸۶

مقدمه مصحح

قرآن نسخه شفابخش:

«وَنُزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خُسَارًا»^۱

ما قرآن را نازل می‌کنیم که مایه شفا و رحمت مؤمنان است ولی ستمگران را جز خسران و زیان نمی‌افزاید.

«شفا» معمولاً در مقابل بیماریها و عیبها و نقصها است. نخستین کاری که قرآن در وجود انسان می‌کند، پاکسازی از انواع بیماریهای فکری و اخلاقی فرد و جامعه است. پس از آن مرحله «رحمت» فرامی‌رسد که مرحله تخلیق به اخلاق الهی و جوانه زدن شکوفه‌های فضائل انسانی در وجود افرادی است که تحت تربیت قرآن قرار گرفته‌اند. به تعبیر دیگر، «شفا» اشاره به پاکسازی و «رحمت» اشاره به نوسازی است. و بابه تعبیر فلاسفه و عرفا، اولی به مقام «تخلیه» اشاره می‌کند و دومی به مقام «تحلیه». بدون شک بیماریهای روحی و اخلاقی انسان، شباهت زیادی با بیماریهای جسمی او دارد. هر دو کُشنده است. هر دو نیاز به طبیب و درمان و پرهیز دارد. هر دو گاهی سبب سرایت به دیگران می‌شود. هر دو باید ریشه‌یابی شوند و پس از شناخت ریشه اصلی به درمان هر دو پرداخت. هر دو به مرحله‌ای می‌رسند که غیر قابل علاجند ولی در بیشتر موارد می‌توان آنها را درمان کرد.

چه تشبیه جالب و پُر معنی و پُر مایه‌ای. آری قرآن نسخه حیاتبخشی است برای آنها که می‌خواهند با جهل و کبر و غرور و حسد و نفاق به مبارزه برخیزند.

قرآن نسخه شفابخشی است برای برطرف ساختن ضعفها و زبونیها و ترسهای بی‌دلیل، اختلافها و پراکندگیها. قرآن داروی شفابخشی است برای آنها که از بیماری عشق به دنیا، وابستگی به مادیات، تسلیم بی‌قید و شرط در برابر شهوتها رنج می‌برند.

قرآن نسخه شفابخشی است برای دنیایی که آتش جنگ‌ها در هر سوی آن افروخته است. و در زیر بار مسابقه تسلیحاتی کمرش خم شده، و مهمترین سرمایه‌های اقتصادی و انسانی خود را در پای غول جنگ و تسلیحات می‌ریزد.

و سرانجام قرآن نسخه شفابخشی است برای آنها که پرده‌های ظلمانی شهوات آنها را از رسیدن به قرب پروردگار مانع شده است.

در آیه ۵۷ سوره یونس می‌خوانیم: قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ. از سوی پروردگار تان اندرز و شفا دهنده دلها نازل شد.

در آیه ۴۲ سوره فصلت نیز می‌خوانیم: قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءٌ: به این لجوجان تیره دل بگو این قرآن برای مؤمنان مایه هدایت و شفاء است.

علی (ع) در سخن بسیار جامع خود در نهج البلاغه این حقیقت را با شیواترین عبارات بیان فرموده است: فَاسْتَشْفُوا مِنْ أَدْوَانِكُمْ وَاسْتَعِثُوا بِهٖ عَلَى أَلْوَانِكُمْ، فَإِنَّ فِيهِ شِفَاءً مِنْ أَكْبَرِ الدَّاءِ، وَهُوَ الْكُفْرُ وَ النِّفَاقُ وَ الْغَيِّ وَ الضَّلَالُ: از این کتاب بزرگ آسمانی برای بیماری‌های خود شفا بخواهید و برای حل مشکلات آن یاری بطلبید؛ چرا که در این کتاب در مان بزرگترین دردها است: درد کفر و نفاق و کمرامی و ضلالت^۱ و در عبارت دیگری از همان حضرت می‌خوانیم: إِلَّا إِنْ فِيهِ عِلْمٌ مَا يَأْتِي وَ الْحَدِيثُ عَنِ لِمَاضِي وَ دَوَاءُ دَائِكُمْ وَ نَظْمُ مَا يَبَيِّنُكُمْ^۲ آگاه باشید در این، خبرهای آینده است. و بیان حوادث اقوام گذشته، و درمان بیماریهای شما و برنامه نظم زندگی اجتماعی شما^۳ و در جای دیگر از همان امام بزرگ می‌خوانیم: وَ عَلَيَكُمْ بَكْتَابُ اللَّهِ فَإِنَّهُ لَلْجَلُّ لَلْبَلِّ لَلتَّيْنِ وَ النَّوْرُ لَلْبَيِّنِ وَ الشَّفَاءُ لَلدَّافِعِ، وَ الزَّيُّ لَلذَّائِعِ، وَ الْعِصْمَةُ لَلْمُتَمَسِّكِ وَ النَّجَاهُ لَلْمُتَعَلِّقِ، لَا يَهْوَجُّ فِي قَامٍ، وَلَا يَزِيغُ فَيُسْتَعْتَبُ، وَ لَخَلْفُهُ كَثْرَةُ الزَّوْدِ وَ وُلُوحُ السَّحَابِ، مَنْ قَالَ بِهٖ صَدَقَ وَ مَنْ عَمِلَ بِهٖ سَبَقَ: کتاب خدا را محکم بگیرید، زیرا رشته‌ای است بسیار مستحکم، و نوری است آشکار، دارویی است شفابخش و پریرکت، و آب حیاتی است که عطش تشنگان حق را فرومی‌نشاند هر کس به آن تمسک جوید، او را حفظ می‌کند، و آن کس که به دامنش چنگ زند نجاتش می‌بخشد، انحراف در آن راه ندارد تا نیاز به راست نمودن داشته باشد، و هرگز خطانمی‌کند تا از خوانندگانش پوزش بطلبد، تکرارش موجب کهنگی و یا ناراحتی گوش نمی‌گردد (و هر قدر آن را بخوانند، شیرینتر و دلپذیرتر خواهد بود) کسی که با قرآن سخن بگوید راست می‌گوید و کسی که به آن عمل کند، گوی سبقت را از همگان می‌برد^۴.

۱. نهج البلاغه خطبه ۱۷۶. ۲. نهج البلاغه خطبه ۱۵۸. ۳. نهج البلاغه خطبه ۱۵۶.

این تعبیرهای رسا و گویا که نظیر آن در سخنان پیامبر و سایر گفته‌های علی (ع) و ائمه هدی علیهم السلام: کم نیست، به خوبی ثابت می‌کند که قرآن نسخه‌ای است برای سامان بخشیدن به همه نابسامانی‌ها، بهبودی فرد و جامعه از انواع بیماریهای اخلاقی و اجتماعی.

قرآن نه فقط شفا می‌بخشد، بلکه بعد از بهبودی یعنی در دوران نقاهت، بیماران را با پیامهای گوناگونش تقویت می‌کند، چرا که بعد از "شفاء" "رحمت" است.

جالب اینکه داروهای دردهای جسمانی غالباً اثرهای نامطلوبی روی ارگانهای بدن می‌گذارند تا آنجا که در حدیث معروفی آمده: "هیچ دارویی نیست مگر اینکه خود سرچشمه بیماری دیگر است" (ما من دواء الا و بهیج داء)^۱.

اما این داروی شفابخش هیچ‌گونه اثر نامطلوب روی جان و فکر و روح آدمی ندارد، بلکه به عکس تمام آن خیر و برکت است.

در یکی از عبارات نهج البلاغه می‌خوانیم: شفا لاتخشی اسقامه: "قرآن داروی شفابخشی است که هیچ بیماری از آن بر نمی‌خیزد"^۲.

لذا درباره این ویژگی قرآن یعنی درمان بیماریهای جسمی و روحی و اخلاقی و حل و فصل مشکلات مادی و معنوی و دستیابی به حوائج مشروع با تمسک به قرآن، عده‌ای در این باره کتابهای جداگانه‌ای پرداخته‌اند، از جمله آنها عبدالله بن اسعد یافعی است که کتاب الدرالنظیم فی فضائل القرآن العظیم را به زبان عربی به رشته تحریر درآورده است و رساله حاضر ترجمه آن به فارسی می‌باشد.

عبدالله یافعی و آثار او:

ابوالسعادات، غفیف‌الدین، عبدالله بن اسعد بن علی سلیمان بن فلاح الیافعی الیمنی، الشافعی^۴، صوفی، شاعر، فقیه و نویسنده، از بزرگان مشایخ زمان خود، و عالم به علوم ظاهری و باطنی بود^۵ در سال ۶۹۸ قمری در یمن به دنیا آمد در سال ۷۱۲ قمری حج بجا آورد و به یمن بازگشت. مجدداً در سال ۷۱۸ به مکه مسافرت نموده، در آنجا رحل اقامت افکند و در سال

۱. سفینه البحار. ۲. نهج البلاغه خطبه ۱۹۸.

۳. برای تفصیل نگاه کنید: تفسیر نمونه، جلد ۱۲، صفحات ۲۳۶ الی ۲۴۲.

۴. معجم المؤلفین عمر کحاله، ج ۶، ص ۲۴. ۵. روضات الجنات خوانساری، ج ۵، ص ۱۴۲.

- ۷۶۸ قمری در همانجا درگذشت^۱ و بنابه نوشته صاحب معجم المؤلفین^۲ در قبرستان باب المعلى در مکه به خاک سپرده شد. مهمترین آثار او عبارتند از:^۳
۱. الارشاد و التطريز فى فضل ذكر الله و تلاوة كتابه العزيز
 ۲. اسنى المفآخر فى مناقب الشيخ عبد القادر
 ۳. اطراف التاريخ
 ۴. تبیین كذب المفترى فيما نسب الى ابي الحسن الاشعري اثر ابو القاسم على بن الحسن ابن عساكر الدمشقى متوفى به سال ۵۷۱ قمرى كه عبد الله بن اسعد يافعى آن را خلاصه نموده است
 ۵. خلاصة المفآخر فى اخبار الشيخ عبد القادر
 ۶. الدررة المستحسنة فى تكرير العمرة فى السنة
 ۷. روض البصائر و روضه الابصار فى معالم الاقطار و الانهار الكبار
 ۸. روض الرياحين فى حكايات الصالحين كه شامل پانصد حكايه است. اين كتاب را مصطفى بن شعبان متخلص به سر وى متوفى به سال ۹۶۹ به تركى ترجمه كرده است.
 ۹. كفايه المعتقد و نكايه المتفقد
 ۱۰. مرآة الجنان و عبرة اليقضان فى معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان و تغلب احوال الانسان.
 ۱۱. مرهم العلل فى الرد على ائمة المعتزلة.
 ۱۲. مناقب الامام المانه من الائمة الاشعرية
 ۱۳. المنهل المفهوم فى شرح السنة المعلوم
 ۱۴. نزهة العيون النواظر و تحفة القلوب و الخواطر كه خلاصه روض الرياحين است.
 ۱۵. نشر الرياحان فى فضل المتحابين فى الله من الاخوان
 ۱۶. نفحات الازهار و لمحات الانوار
 ۱۷. نوادر المعانى
 ۱۸. نهاية المحيا فى مدح شيوخ من الاصفيا كه اثرى است منظوم و توسط خود مؤلف به صورت جدا گانه شرح شده است
 ۱۹. الشهدا الشفا فى مدح المصطفى^۴

۱. اعلام خير الدين الزركلى، ج. ۴، ص. ۷۲. ۲. معجم المؤلفين عمر كحاله، ج. ۶، ص. ۳۴.

۳. كشف الظنون، حاجى خليفه، ج. ۱، صفحات ۶۸، ۹۰، ۱۱۷، ۳۴۲، ۷۱۹، ۷۴۳، ۹۱۸، ۱۵۰۱، ۱۶۴۷، ۱۶۵۹.

۴. ۱۸۴۱، ۱۸۸۵، ۱۹۴۴، ۱۹۵۲، ۱۹۶۷، ۱۹۸۰، ۱۹۹۰. ۴. هدية العارفين بغدادى، ج. ۱، ص. ۴۶۵.

۲۰. الدرالنظیم فی فضائل القرآن العظیم^۱ که ذیلاً به شرح آن می‌پردازیم.

کتاب الدرالنظیم فی فضائل القرآن العظیم:

این کتاب به زبان عربی است و مؤلف در این کتاب، خواص آیه‌ها و سوره‌های قرآن را از کتاب "البرق اللامع والغيث الهامع" تألیف قاضی ابوبکر غسانی و کتاب خواص القرآن و فوائده السور تألیف حجة الاسلام غزالی گرد آورده و خود به این موضوع در اولین صفحه متن پس از حمد و ثنای الهی و شهادت به وحدانیت خدا و رسالت پیامبر عظیم الشان اسلام، این‌گونه اشاره می‌کند: "فَرَأَيْتُ أَنْ أَجْمَعَ فِي هَذَا الْكِتَابِ بَيْنَ الْبَرْقِ اللَّامِعِ وَالْغَيْثِ الْهَامِعِ" تألیف القاضی ابی بکر الغسانی و بین کتاب فيه خواص آیات من القرآن و فوائده السور للامام ابی حامد حجة الاسلام الغزالی و سَمَّيْتُهُ بِالْدرالنظیم فی فضائل القرآن العظیم والآیات و الذکر الحکیم^۲.

و در ادامه آن فصولی است در فضیلت قرآن و دعاها و ختم و فضل بسمله و آداب قرائت و به دنبال آن به بیان فضیلت و خواص سور و آیات به ترتیب از آغاز تا پایان قرآن پرداخته است، نسخه خطی موجود در کتابخانه عمومی حضرت آیه العظمیٰ مرعشی نجفی که کپی آن در اختیار مصحح قرار دارد، دارای ۹۹ برگ می‌باشد و با شماره مسلسل ۸۷۵ در فهرست نسخ خطی آن کتابخانه به ثبت رسیده است. نسخه دیگری از آن نیز در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تحت شماره ۱۳۸۰ نگهداری می‌شود^۳. این کتاب، به نامی که ذکر شد در هدیه العارفین بغدادی جلد اول صفحه ۴۶۵ و در الاعلام خیرالدین زرکلی جلد چهارم صفحه ۷۲ و در روضات الجنات خوانساری، جلد پنجم صفحه ۱۴۲ معرفی شده است، ولی حاجی خلیفه در کشف الظنون، جلد اول، صفحه ۷۳۶ کتاب را با همین خصائص به شیخ ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله بن سهیل خزر جی مشهور به ابن الخشاب یعنی (۵۶۷) نسبت داده است. آغاز نسخه چنین است: "الحمد لله الذي اطلع من افاق كتابه العزيز نيرات اوضح العدد و حقه باثار الكرامات و كرامات لا تنكر الاثر و در پایان نسخه این‌گونه آمده است: و مَنْ قَرَأَهُمَا عِنْدَ الدُّخُولِ عَلَى السُّلْطَانِ يَأْمَنُ مِنْ شَرِّهِ بِقُدْرَةِ اللَّهِ تَعَالَى، ثم الكتاب المبارك بحمد الله تعالى..."

این نسخه دارای خط نسخ به کتابت احمد بن علی بن سلامه، به تاریخ چهارشنبه هشتم شوال

۱. همان، ج ۱، ص ۴۶۶، الاعلام خیرالدین زرکلی، ج ۴، ص ۷۲.

۲. نسخه خطی الدرالنظیم فی فضائل القرآن العظیم که به شماره ۸۷۵ در کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی

نگهداری می‌شود. ۳. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی تألیف عبدالحسین حائری، ج ۴، ص ۴۱۳.

۹۱۱ می باشد و روی برگ اول، وقفنامه کتاب است که فتح الله بن بنی احمد نوشته است. احادیثی که در این کتاب آمده عمدتاً بدون ذکر راویان و بعضاً با ذکر یک یا دو واسطه اکثر از پیامبر نقل شده و از ذکر منابع و مأخذ نیز خودداری نموده است به عنوان نمونه چند مورد از آن احادیث را در اینجا می آوریم:

۱. قال عليه الصلاة والسلام: بسم الله الرحمن الرحيم اسم الله الاعظم^۱.
۲. عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم من قال بسم الله الرحمن الرحيم لاحول ولا قوة الا بالله العلي العظيم صرف الله عنه سبعين باباً من البلاء اولها الهم والغم والمهم^۲.
۳. قال عليه الصلاة والسلام: من قرأ فاتحة الكتاب انما قرأ التوراة والانجيل والزبور والفرقان و قال عليه الصلاة والسلام فاتحة الكتاب شفاء من كل سقم^۳.
۴. و قال عليه الصلاة والسلام: اذا وضعت جنبك على الفراش و قرأت فاتحة الكتاب و قل هو الله احد فقد امنت من كل شيء الا الموت^۴.
۵. و قال عليه الصلاة والسلام: من اخذ من ماء المطر و قرأ عليه فاتحة الكتاب و آية الكرسي سبعين مرة و قل هو الله احد سبعين مرة و المعوذتين سبعين مرة و الذي نفسى بيده ان جبريل جاءنى اخبرنى ان من شرب ذلك الماء سبعة ايام متواليه بالغداة فان الله سبحانه و تعالى يدفع عن الذى يشرب من هذا الماء كل داء فى جسده و يعافيه منه و يخرججه من عروقه و لحمه و عظمه و جميع اعضائه^۵.
۶. قال عليه الصلاة والسلام: من قرأ سورة مريم و طه اعطى من الاجر مثل ثواب المهاجرين و الانصار^۶.
۷. عن انس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: لكل شيء قلب و قلب القرآن يس من قرأها كتب الله له بقرائها قراءة القرآن عشر مرات^۷.

۱. نسخه خطی، ص. ۶ الف، س. ۱۴ (متن فارسی حاضر ص. ۹).

۲. همان، ص. ۸ الف، س. ۱۴ (متن فارسی حاضر ص. ۱۰).

۳. همان، ص. ۱۱ ب، س. ۱۵ (متن فارسی حاضر ص. ۱۲).

۴. همان، ص. ۱۳ الف، س. ۷ (متن فارسی حاضر ص. ۱۳).

۵. همان، ص. ۱۳ الف، س. ۱۱ (متن فارسی حاضر ص. ۱۳). ۶. همان، ص. ۷۲ الف، س. ۱.

۷. همان، ص. ۸۰ الف، س. ۲.

این نسخه‌ها بارها در مصر به چاپ رسیده است (۱۲۸۲ و ۱۳۱۵ و ۱۳۲۳^۱).

کتاب ترجمه و شرح الدرالنظیم:

از این کتاب ترجمه‌های متعددی در دست است که از جمله آنها می‌توان موارد زیر را نام برد:

۱. شرح الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم یا خواص الآیات توسط عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی که همین اثر موجود می‌باشد و درباره شارح و آثار او به‌طور مبسوط توضیح خواهیم داد.

۲. ترجمه الدرالنظیم از احمد بن حاجی محمد سکاکی طبسی که در الذریعه جلد چهارم صفحه ۱۰۱ و جلد هشتم صفحه ۸۵ و طبقات اعلام الشیعه جلد هفتم صفحه ۱۳ و معجم مؤلفی الشیعه تألیف علی الفاضل القائمی النحوی صفحه ۲۵۷ به آن اشاره می‌کند.

در فهرست نسخه‌های خطی فارسی احمد منزوی جلد اول صفحه ۱۰۵ آمده است که ترجمه الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم از احمد فرزند حاجی محمد سکاکی طبسی که به سال ۹۲۶ کتاب الدرالنظیم در فواید و آثار آیت‌ها، نگاشته شیخ عقیق الدین ابو محمد عبدالله فرزند اسعد یمنی شافعی (۷۶۸-۷۹۸) را به فارسی درآورده است به ترتیب سوره‌های قرآن با پنج مقدمه:

۱. فضیلت قرآن ۲. آداب تلاوت ۳. طریقه ختم ۴. استعاذه و بسمله ۵. فضیلت و منافع بسمله، سپس خواص سوره‌ها و در پایان کتاب خاتمه‌ای که در آن از عبدالعلی نامی که پیش از او به سال ۹۰۱ این کتاب را ترجمه کرده بود یاد می‌کند.

گویا احمد بن حاجی محمد طبسی این کتاب را از روی ترجمه عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی به رشته تحریر درآورده است.^۲

نسخی از این کتاب به شرح ذیل موجود است: در کتابخانه ملک به شماره‌های ۳۱۳۶ و ۳۳۱۱ و ۴۶۵۹ کتابخانه دانشگاه تهران به شماره‌های ۳۱۳۸ و ۸۴۰ کتابخانه مجلس به شماره ۷۹۹، کتابخانه ملی به شماره ۴۵۰ ف.

۳. الدرالنظیم فی خواص القرآن العظیم به زبان فارسی، که در سال ۱۳۱۱ در ۱۳۸ صفحه در یمینی به چاپ رسیده است. این اثر به عقیق الدین ابو محمد عبدالله بن اسعد یمانی شافعی منسوب است. اما مؤلف الذریعه می‌گوید: بودن این کتاب از تألیفات یافعی بسیار بعید به نظر می‌رسد زیرا یافعی، عرب و اهل یمن از اوایل قرن هشتم بوده است و آن‌گونه که در شرح حالش آمده، تنها به

۱. الذریعه، ج. ۸، ص. ۸۴.

۲. فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک (تهران ۱۳۵۴) ص. ۲۳۶ شماره ۴۶۵۹.

حجاز و شام و قاهره مسافرت کرده و در این مناطق فراگیری زبان فارسی معمول نبوده است و اگر امکان چنین امری نیز وجود داشته، ولی در اوایل قرن هشتم در کتابهای فارسی استعمال عباراتی مانند [در حدیث صحیح آمده که حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرموده] و یا [در حدیث صحیح از سلمان فارسی آمد] و یا [در حدیث صحیح وارد شده] متداول نبوده است و ذکر احادیث با این شیوه از ویژگی های کتابهای فارسی از عصر صفویه می باشد. لذا مؤلف ظاهراً از اعلام روزگار صفویه بوده است.^۱

۴. خواص الآیات تألیف شیخ محمدتقی بن محمدباقر معروف به آقاجفی اصفهانی، متوفی (۱۲ شعبان ۱۳۳۱ هـ) آن را به ترتیب سوره ها مرتب نموده، به سال ۱۲۹۹ در بمبئی به چاپ رسانید. شاید بتوان آن را از شروح کتاب الدرالنظیم عربی منسوب به عبدالله بن اسعد یافعی محسوب نمود.^۲

شرح احوال و آثار ملا عبدالعلی بیرجندی:

نظام الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی از ریاضیدانان و منجمان سده دهم هجری است. شهرت او بدان پایه بود که خواندمیر در حبیب السیر ضمن بیان شرح حالش از او این گونه یاد می کند "جامع اصناف علوم مخصوص و معقول است و حاوی انواع مسائل فروع و اصول، در علم نجوم و حکمیات بی مثل و بدل است و در شیوه زهد و تقوی ضرب المثل".^۳

بیرجندی تحصیل علوم عهد خویش را به تمامی نزد معروفترین استادان زمان در هرات انجام داد. حکمت و ریاضی را نزد منصور بن معین الدین کاشانی فراگرفت. معین الدین (پدر منصور) شاگرد و خواهرزاده غیاث الدین جمشید کاشانی و همکار و دستیار او در بنای رصد سمرقند و تنظیم زیج گورکانی (زیج الغ بیگی) بود. عبدالعلی، علم حدیث را نزد خواجه حافظ غیاث مطالعه کرد و سایر علوم را از کمال الدین شیخ حسین قنوی و سیف الدین احمد تفتازانی و کمال الدین مسعود شروانی فراگرفت.

از این استادان که خواندمیر از آنان نام برده کمال الدین شیخ حسین (متوفی ۸۸۸ هـ) از عالمان بزرگ عصر خویش و محتسب هرات بود. سیف الدین احمد تفتازانی، شیخ الاسلام هرات و جامع علوم معقول و منقول بود و به سال ۹۱۶ به امر شاه اسماعیل به قتل رسید. و خواجه

۱

۱. الذریعه، ج. ۸، ص. ۸۳-۸۴ ۲. الذریعه، ج. ۷، ص. ۲۷۰.

۳. غیاث الدین همام الدین خواندمیر، تاریخ حبیب السیر، مقدمه به قلم جلال الدین همایی. (تهران: خیام، ۱۳۶۲)

حافظ غیاث (متوفی ۸۹۷هـ) از محدثان بزرگ سده نهم است که محل تدریسش هرات بوده و کمال الدین مسعود شروانی از عالمان بزرگ علوم عقلی و نقلی بود از آثار مهم وی شرح کلمة العین است و فاتش به سال (۹۰۵هـ) در هرات اتفاق افتاد.^۱

بیرجندی به صفت تواضع و پرهیزگاری و حلم و دینداری متصف بود.^۲ در نجوم تبخیری خاص داشت در بهارستان محمدحسین آیتی چاپ دوم صفحه ۲۰۶ آمده است: در عصر خود که وسایل کشف وجود نداشته. ستاره‌ای را کشف کرده که در نزد علمای آن فن معروف است و در تاریخ هفت اقلیم مسطور است که مولانا عبدالعلی از جهت معیشت اولاد خود که وظیفه دولتی سلطانی از آنها بازگرفته نکرده. هشتاد ساله تقویم استخراج فرمود و به ودیعه گذاشت. آیتی در باب مقام و موقعیت ممتاز علمی بیرجندی می‌نویسد "مولانا عبدالعلی بیرجندی رحمه الله علیه در فن ریاضی و هیئت سرآمد حکماء بلند منزلت و در علوم معقول و منقول از اعظم مشاهیر علماء رفیع مرتبت است. چنانچه به مراجعه رواشح میرداماد و کتب شیخ بهاء المله و الدّین محمد العاملی معلوم می‌گردد و فاضل مجلسی در مجلد السماء و العالم مکرر از آن جناب تعبیر به محقق بیرجندی فرماید و حضرت شیخ بهایی علوم ریاضی و حکمت را در بلدة فاخره هرات بر او تلمذ کرده و کتب مصنفه او مشهور آفاق و مورد توجه علماء دنیا است".

البته این مطلب که علامه مجلسی و به تبعیت ایشان آیتی. شیخ بهایی را شاگرد عبدالعلی بیرجندی می‌دانند با نگرش به سال وفات بیرجندی و تولد شیخ بهایی درست نمی‌نماید. عبدالعلی در سال ۹۳۴ بدرود حیات گفته و شیخ بهایی در سال ۹۵۳ در بعلبک شام به دنیا آمده است. در صفحه اول کتاب ابعاد و اجرام به شماره ۵۲۳۴ استان قدس یادداشتی از شیخ بهایی به این عبارت وجود دارد: من تألیفات استاد استادنا المحقق مولانا عبدالعلی بیرجندی. این یادداشت شیخ بهایی نشانگر این مطلب است که عبدالعلی استاد وی نیست بلکه یکی از استادان شیخ بهایی در کرسی درس بیرجندی تلمذ کرده است. حال چرا علامه مجلسی در "السماء و العالم" این خطا را تکرار کرده و شیخ بهایی را شاگرد بیرجندی دانسته؟ شاید بتوان گفت که علامه مجلسی می‌خواسته بدین وسیله درجه علمی بیرجندی را نمایان سازد و قید استاد واسطه را نادیده گرفته است.^۳

۱. ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات ایران (تهران: فردوس، ۱۳۷۱) ج. ۵، ص. ۳۴۵. ۲. خواندمیر، ج. ۴، ص. ۶۱۶.

۳. ملا عبدالعلی بیرجندی، ابعاد و اجرام به کوشش محسن ناجی نصرآبادی (بیرجند، کنگره بین المللی علامه

عبدالعلی بیرجندی، ۱۳۸۱) پاورقی مقدمه ص. ۱۴.

مذهب عبدالعلی بیرجندی:

در مورد مذهب وی منابع، اظهارات مختلفی ایراد کرده‌اند: حاجی خلیفه در کشف‌الظنون، بیرجندی را حنفی مذهب می‌داند، به جز حاجی خلیفه چند تن دیگر از مؤلفان و تذکره‌نویسان او را حنفی مذهب دانسته‌اند که:

۱. مدرس تبریزی در ریحانة‌الادب^۱
۲. ابوالقاسم قربانی در زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی از سده سوم تا سده یازدهم هجری^۲
۳. ذبیح‌الله صفا در تاریخ ادبیات ایران^۳
۴. محمد احمدیان در جغرافیای شهرستان بیرجند (با اشاراتی به تاریخ و فرهنگ این شهرستان)^۴

و در فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة بیرجندی به دانشگاه تهران که به اهتمام آقای علینقی مرزوی تالوین گردیده است، در صفحه ۹۱۵ جلد سوم (بخش دوم) در ذیل نام کتاب (شرح زیج جدید سلطانی) نام فاضل بیرجندی بدین صورت مذکور است: نظام‌الدین ملاعبدالعلی ابن محمد بن حسین بیرجندی حنفی ریاضیدان^۵ در برابر این گروه از مؤلفان، شماری نیز از نویسندگان، بیرجندی را شیعی مذهب دانسته‌اند. برای نمونه در دائرة‌المعارف تشیع از وی به عنوان "محدث شیعی" ایران یاد شده است. محسن امین در اعیان‌الشیعه شرحی پیرامون عبدالعلی بیرجندی می‌آورد ولی اشاره‌ای به مذهب او نکرده، اما همین مطلب که نام وی را در این کتاب آورده، نشانگر این است که او را شیعی مذهب می‌دانسته است.^۶ مطلب دیگری که باز دال بر شیعی بودن اوست، این است که آقابزرگ تهرانی از تالیفات او در "الذریعه" نام می‌برد^۷ منابعی که به سنی بودن وی اشاره کرده‌اند به جز کشف‌الظنون تعدادی کتب تحقیقی است و به عنوان منبع قابل استناد نمی‌توان از آنها نام برد. در مقابل این کتب، منابعی چون دائرة‌المعارف

۱. محمد علی مدرس تبریزی، ج. ۱ و ۲، ص. ۳۰۴.

۲. ابوالقاسم قربانی، زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی از سده سوم تا سده یازدهم (تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵) ص. ۱۷۳. ۳. ذبیح‌الله صفا، ج. ۵، ص. ۳۴۴. ۴. محمد احمدیان، ص. ۸۲.

۵. به نقل از نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد شماره دوم، بهار ۱۳۵۱، مقاله مربوط به ملاعبدالعلی بیرجندی به قلم احمد احمدی بیرجندی، ص. ۲۴. ۶. دائرة‌المعارف تشیع، ص. ۵۶۹.

۷. محسن امین، اعیان‌الشیعه ج. ۸.

۸. آقابزرگ تهرانی، الذریعه ج. اول، ص. ۷۲-۷۱، ج. ۷، ص. ۸۶۹، ج. ۱۳، ص. ۲۴۵-۱۳۰.

تشیع به ویژه کتاب معتبر الذریعه را داریم که احتمال شیعی بودن وی را تقویت می کند. در این زمینه شیخ محمدحسین آیتی در بهارستان مطلب شایان توجهی را آورده است. می نویسد "و هم واضح است که آن جناب بر مذهب شیعی اثنی عشری بوده" و با استناد به دیباجة شرح زیج و شرح تذکره شیعی بودن او را به اثبات رسانده است.^۱

شیعی بودن عبدالعلی را، دیباجة و ترجمه کتاب ابعاد و اجرام قوت می بخشد. او پس از بسمله چنین می نویسد^۲: الحمد لله الذی زین السماء الدنيا بزينة الكواكب و نور وجه الغبراء باشعتها الثواقب و الصلوة و السلام علی محمد الذی اشرقت بنور هدايته المشارق و المغرب و آله الاخيار و الائمة الاطهار المنتزهين عن المطاعن و المعایب.

و در ترجمه کتاب می آورد:

ولله الحمد والمنة في البداية و النهاية و أساله العصمة عن الضلالة و الغواية بحرمة محمد و آله الناصحين علی منواله عليه و عليهم التحية و السلام.

طبقات اعلام الشيعة هم از تألیفات شیخ آقا بزرگ تهرانی در صفحه ۱۲۵ از ایشان نام برده و به ذکر آثار ایشان پرداخته است.^۳

— و بالاخره از دلائل آشکار بر تشیع عبدالعلی، مقدمه و متن همین کتاب خواص الآیات و السور است. پس از حمد و ثنای الهی می نویسد:

"و الصلوة و السلام علی محمد الذی ارسله الى الخلق بشيراً و داعياً الى الله باذنه سراجاً منيراً و آله سيما انهم المنتجبين الذين اذهب الله عنهم الرجس و طهرهم تطهيرا، اللهم صل عليه و عليهم دائماً متواتراً متوالياً كثيراً

و در متن کتاب از امام صادق و امام رضا با عبارات "از حضرت امام جعفر صادق (ع) منقول است" و "حضرت امام علی بن موسی الرضا (ع) فرموده" بارها نقل روایت می کند در حالی که متن عربی الدرالنظیم فاقد این گونه عبارات است.

۱. آیتی ص. ۲۰۷.

۲. ابعاد و اجرام ملا عبدالعلی بیرجندی به کوشش محسن ناجی نصرآبادی، مقدمه مصحح، ص. ۱۵.

۳. شیخ آغا بزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشيعة، تحقیق: علی نقی منزوی (دانشگاه تهران ۱۳۶۶).

آثار عبدالعلی بیرجندی^۱:

تالیفات و آثاری که به ملا عبدالعلی بیرجندی منسوب است. اکثر آنها در علم نجوم و هیأت و ریاضی است. بدین شرح:

۱. حاشیه بر شرح المخلص در هیأت چغمینی: این کتاب متعلق به عالم ریاضی محمد بن محمود بن محمد بن عمر چغمینی خوارزمی متوفی به سال ۷۴۵ هجری است که بدین صورت آغاز می شود.

(الحمد لله رب المشارق و المغرب). این کتاب در کتابخانه علی پاشا در اسلامبول موجود بوده. شرح مزبور را موسی بن محمود معروف به قاضی زاده رومی برای الغ بیک میرزا به سال ۸۱۵ نوشته است.^۲ در جلد سوم بخش دوم فهرست کتب اهدایی آقای مشکوة بیرجندی در صفحه ۸۸۱ در ذیل کتاب (حاشیه شرح ملخص) که به عربی است چنین آمده: دانشمند مولی عبدالعلی بیرجندی متوفی ۹۳۴ بر گزارش قاضی زاده رومی بر ملخص هیأت محمود چغمینی خوارزمی (م. ۷۴۵) این حاشیه را نگاشته است.^۳ نسخه ای از این کتاب به شماره ۱۲۱۶۸ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است. (ر. ک. فهرست کتب خطی آستان قدس. ج ۱۰)

۲. شرح آداب المناظره العضدیة: به زبان عربی در ذیل کتب منطق صفحه ۳۸۲ جلد چهارم فهرست کتابخانه آستان قدس از مؤلفات نظام الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی ثبت شده است کتاب مزبور شرح بر رساله آداب البحث عضدی است. ماده تاریخ ختم تألیف آن جمله (حل آداب عضدی) است (۹۳۰ ه) این کتاب بدین صورت آغاز می شود (نحمدک یا مجیب دعوی السائلین بلامانع و مناقض) و انجام آن (مانعاقب اللیالی و الايام) است. تاریخ تحریر آن ۲۷ جمادی الثانی ۹۳۲ ه. کتاب. شارح را به جمله: (سَلِّمَهُ اللهُ) دعا کرده و این جمله می رساند که نسخه مزبور در حیات شاعر نوشته شده است. (نسخه خطی آن هم اکنون در کتابخانه آستانه موجود است) نام این کتاب نیز در کشف الظنون حاجی خلیفه ذکر شده است.

۳. شرح بیست باب: کتاب (بیست باب) در معرفت اسطرلاب رساله ای است به فارسی در معرفت اسطرلاب و طریق عمل بدان از خواجه نصیرالدین طوسی. یکی از شروحی که بدین

۱. در شرح آثار عبدالعلی بیرجندی از مقاله آقای احمد بیرجندی در مجله مشکوة، ش. ۶، صص. ۱۹۰-۱۹۹ بهره برده ام. ۲. دائرة المعارف فارسی. ۳. فهرست کتب اهدایی آقای مشکوة، جلد ۳، بخش ۲، ص. ۸۸۱.

رساله نگاشته شده شرح نظام‌الدین ملا عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی است که مهمترین شرح این رساله می‌باشد و به این عبارت شروع می‌شود "فاتحه خطاب در هر باب و خاتمه مقال در هر حال سپاس و ستایش حکیمی را سزااست که درجات ارتفاع و عزت کبریاییش به علاقه اسطرلاب عقول و مقیاس حواس روشن نگردد." استاد همایی در تاریخ علوم اسلامی صفحه ۱۳۸ می‌نویسد "حقیر در ایام طلبگی این کتاب را از روی نسختی که متعلق به خاندان ملاباشی پاقلعه بوده استنساخ کرد..." این کتاب مشتمل است بر بیست باب در بیان آلات و اجزاء اسطرلاب و طریقه عمل بدان. از این کتاب چند نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است (ر.ک: فهرست آستان قدس ج ۱۰ تاریخ تألیف این شرح سال ۸۸۹ و تاریخ تحریر نسخه کتابخانه مجلس ۹۶۸) است و نسخه دیگری از آن در کتابخانه مرحوم شیخ الاسلام زنجانی است.^۱

۴. رساله بیست باب در معرفه تقویم به فارسی که در سال ۸۸۳ هـ به وسیله ملا عبدالعلی بیرجندی تألیف شده و ملامظفر گنابادی آن را شرح کرده است. محمد قاسم بن مظفر منجم گنابادی که از منجمان معروف در ایام اخیر محسوب می‌شود. معاصر شاه عباس اول بوده و در تحصیل علوم ریاضی زحمات بی‌اندازه کشیده و مؤلفات چندی به یادگار گذاشته است. که یکی از آنها شرح بیست باب ملا عبدالعلی بیرجندی است که معروف به بیست باب ملامظفر شده^۲ و آن را در سال ۱۰۰۵ هـ به نام شاه عباس کبیر شرح کرده است. در الذریعه تألیف شیخ آقا بزرگ تهرانی در ذیل (بیست باب) نگاشته شده است که این کتاب چنین آغاز می‌شود: "اعتصمت بفضلک یا کریم. اما بعد این مختصری است در معرفت تقویم تام مشتمل بر بیست باب. فرغ منه ۸۸۳ و سپس اضافه شده است که این رساله مکرر در ایران طبع شده است." ملامظفر جنابادی (گنابادی) در ابتدای شرح بیست باب چنین می‌نویسد: "...بنده خاکساری بی مقدار المحتاج الی

۱. احوال و آثار خواجه نصیر، تألیف آقای مدرس رضوی، ص. ۲۳۹، نسخه خطی این شرح در کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد موجود است که تاریخ کتابت آن ۸۸۹ هجری قمری می‌باشد (ر.ک: فهرست نسخ خطی کتابخانه فرهنگ به اهتمام آقای شاکری).

۲. گاهنامه، سال ۱۳۰۷، تألیف سیدجلال تهرانی و نیز تاریخ علوم اسلامی، ص. ۱۳۸.

۳. نسخه خطی این شرح در کتابخانه فرهنگ و هنر موجود است. تاریخ کتابت نسخه مزبور ۸۸۳ ق. قید شده است.

رحمة الله الابدی. مظفر منجم جنابدی با قلت بضاعت و عدم استطاعت از کتب و رسائل اکابر و افاضل این فن، محظوظ و بهره مند می بود تا در خلال احوال به مطالعه رساله بیست باب نام، در معرفت تقویم تام که مرقوم به قلم افضل المتأخرین و اکمل المتبحرین، قدوه افاضل العلماء صفوة امثال الازکیاء مولانا نظام الدین عبدالعلی بیرجندی گردیده بود مشرف گشت. و چون از غایت اختصار و نهایت اقتصار غرر فواید و درر فرایند آن کسوت رمز و ایماء در نظر ارباب معنی جلوه ظهور می نمود، به خاطر فاتر خطور می کرد که به جهت تفصیل مجملات و تبیین معضلات ابواب آن، شرحی به زبان فارسی تنظیم و ترتیب نماید که منتهی و مبتدی از فواید مضامین آن مستفید و مستفوض گردند. تا آنکه در این اوان با وجود تراکم علائق و تلاطم عوایق و تسلط هموم و اضیالی غموم به تأیید الهی به سعی این عزیزمت مقترن شده مقاصد این کتاب بر وجه مسطور و طریق مرقوم سرانجام یافت... محمد قاسم بن مظفر منجم گنابادی که معاصر شاه عباس اول بوده شرح بر بیست باب ملا عبدالعلی بیرجندی را به القاب همایونی موشح می سازد و این شرح را چنان که خود در مقدمه آورده است، در سال (۱۰۰۵) که ماده تاریخ آن (استکمل الکتاب) است صورت ختام بخشیده است.

۵. شرح تذکره خواجه نصیر در هیأت عبدالعلی بیرجندی در این رساله تحقیق کافی فرموده و اعتراض ابوالمحامد را بر استاد ابوریحان دفع کرده است. آقای همایی سپس در حاشیه صفحه (نچ) می نویسد: "نگارنده چون به عبارت بیرجندی برخورد، شغفی زاید الوصف پیدا کرد و بر مهارت این مرد در کار خویش و احاطه به کتب و نوشته های اهل فن آفرین گفت."

در فهرست کتابخانه بریتیش میوزیوم معروف به فهرست (ریو) در ذیل (شرح بیست باب) چنین نگاشته شده است: "او (ملا عبدالعلی بیرجندی) شرح هایی درباره تذکره نصیرالدین طوسی، تحریر مجسطی نوشته است"

آقای مدرس رضوی در کتاب (احوال و آثار خواجه نصیر) در صفحه ۲۲۹ درباره (تذکره نصیری) و شروح آن چنین نگاشته اند: "تذکره نصیری در هیأت، کتاب مختصری است به عربی جامع مسائل این فن با ایراد بعضی ادله و مشتمل بر چهار باب. این کتاب را خواجه در مراغه به درخواست عزالدین زنجانی به تاریخ ۶۵۹ تألیف کرده و از کتب مهمه این فن است. برین کتاب شروح و حواشی بسیار است" سپس چنین می نویسد: "یکی از شروح شرح تذکره ملا عبدالعلی بن محمد بن الحسین بیرجندی (متوفی ۹۳۴) که چنین آغاز شده است می باشد الحمد لله الذی خلق

السموات والارض و جعل الظلمات و النور" تاریخ تألیف این شرح. سال ۹۱۳ هجری است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود و نسخه دیگری که به سال ۹۹۷ هجری نوشته شده از کتب مرحوم تنکابنی در کتابخانه مجلس شورای ملی است. در کتاب (ریحانة الادب) جلد اول، صفحه ۱۸۹ در ذیل شرح احوال فاضل بیرجندی از آثار وی نام برده شده و از آن جمله است (شرح تذکرة خواجه نصیر طوسی در هیأت) در صفحه ۹۰۹ فهرست کتب اهدایی آقای مشکوة بیرجندی به دانشگاه به اهتمام آقای منزوی درباره شرح مزبور چنین نگاشته شده است: "خواجه طوسی پس از تحریر مجسطی تذکرة خویش را به مانند گزارش آن در مراغه به سال ۶۵۷ نگاشته است".^۱

در این کتابخانه چهار گزارش دیگر بر تذکرة موجود است که سومین شرح آن، از نظام الدین ملا عبدالعلی بن محمد بن حسین بیرجندی (م. ۹۳۴) است که گزارشی است آمیخته با متن و با بُرهان هندسی و حسابی، یا خرد گیری از گزارندگان دیگر و در ماه ربیع الاول سال ۷۱۳ آن را به پایان رسانده.^۲ (قطعا سال ۷۱۳ که در فهرست مزبور صفحه ۹۰۹ آمده به دلیل آنچه در پایان این شرح ملا عبدالعلی نگاشته: نادرست می باشد و ۹۱۳ درست است. فاضل بیرجندی در پایان شرح مزبور چنین نگاشته است: (قد اتفق جماعت القلم من تألیفه فی شهر ربیع الاول من السنة الثالثة عشر المنیفة علی التسعمائة من الهجرة و انا المتوصل الی الله عبدالعلی بن محمد بن حسین اصلح الله عما شأنه آمین رب العالمین).

۶. عجایب البلدان: در فهرست کتابخانه اهدایی آقای مشکوة در جلد دوم صفحه ۶۵۱ در ذیل کتاب (مجمع الغرایب) که در کتابخانه مزبور موجود است. مؤلف مجمع الغرایب در اثر خود از کسان و کتابهای چندی یاد کرده است. منجمه از عجایب البلدان عبدالعلی بیرجندی ولی نشانی از این کتاب در جای دیگر به دست نیامده است.

۵۳. مجله روزگار نو. جلد ۲، شماره ۲، صفحه ۲۹ "اسطراب". فهرست کتب اهدایی آقای مشکوة، ص. ۹۱۵. در ذیل کتاب (شرح زیج جدید سلطانی) در این مأخذ تاریخ اتمام آن را. "۹۲۹ هـ" مساوی ۱۵۲۳ میلادی نگاشته اند. کتاب شرح زیج جدید سلطانی به شماره ۹۵۴ در کتابخانه آقای مشکوة بیرجندی ثبت شده است.

۷. شرح زیج الفزیک: در کتاب التفهیم بیرونی (حاشیه صفحه ۹) آقای همایی شرح زیج را از

۱. آقای مدّرس رضوی از احوال و آثار خواجه "۶۵۹" را سال تألیف تذکرة نصیریّه ذکر کرده اند.

۲. فهرست کتابخانه اهدایی آقای مشکوة، به اهتمام آقای منزوی، ص. ۳۷.

ملا عبد العلی بیرجندی دانسته و بدان اشارت کرده‌اند. در حاشیه صفحه (نب) آقای همایی به شرح زیج الف بیک تألیف فاضل بیرجندی مجدداً اشاره کرده‌اند. در (گاهنامه سال ۱۳۰۷) آقای سید جلال تهرانی در ذیل شرح حال فاضل بیرجندی چنین نوشته‌اند: "... در آخر کتاب زیج الف بیک می‌نویسد که در سال ۹۷۹ هجری (۱۵۷۱ میلادی) این کتاب را تألیف نمودم".^۱ آن عالم فاضل در شرح مفصلی در تعریف زیج سلطان الف بیک نوشته و مدلل نموده که آن بهترین و صحیح‌ترین زیجی است به زبان فارسی^۲ از این شرح که متن آن از میرزا الف بیک فرزند شاهرخ تیموری و شرح آن از ملا عبد العلی بیرجندی است. نسخه‌ای به شماره ۱۲۰۳۵ در کتابخانه آستان قدس موجود است.

۸. **تحریر مجسطی** زریو در فهرست کتب موزة بریتانیا تحریر مجسطی را از جمله آثار عبد العلی بیرجندی ذکر کرده است. در تاریخ حبیب السیر صفحه ۶۱۵ ضمن ترجمه احوال بیرجندی تحریر مجسطی در شمار آثار وی مذکور است. آقای همایی در تاریخ علوم اسلامی، صفحه ۱۳۸ از (شرح تحریر مجسطی) یاد می‌کنند که متن آن از خواجه نصیر الدین طوسی است.

۹. **ابعاد و اجرام:** که به سال ۹۳۰ تألیف شده است. در ریحانة الادب جلد اول، صفحه ۱۸۹ از جمله تألیفات ملا عبد العلی بیرجندی (الابعاد و الاجرام) مذکور می‌باشد. کتاب مورد بحث به شماره ۷ کتب خطی ریاضی در کتابخانه آستان قدس درج است.

تاریخ تحریر آن ۹۶۱ هـ دارای ۹۱ برگ و واقف آن شیخ بهایی رحمه الله علیه است. در پشت جلد کتاب چنین نگاشته شده است: "من تألیفات استادنا المحقق مولانا عبد العلی بیرجندی". که این عبارت دال بر مقام علمی و استادی بیرجندی است.

کتاب مزبور بدین صورت آغاز می‌گردد: "بسم الله الرحمن الرحيم و بتوفیقک نعتمد با کریم الحمد لله الذی زین السماء الدنيا بزينة الكواكب و نور وجه الغبراء باشعتها الشواقب و الصلوة و السلام علی محمد الذی اشرقت بنور هدايته المشارق و المغارب و آله الاخيار و الانمة

۱. برحسب آنچه استاد همایی در "تاریخ علوم اسلامی" نگاشته سال تألیف آن ۹۲۹ هـ است نه سال ۹۷۹ هـ.

۲. مجله روزگار نو، ج. ۲، ش. ۲، ص. ۲۹، اسطرلاب، فهرست کتابهای اهدایی آقای مشکوة، ص. ۹۱۵، در ذیل کتاب، شرح زیج جدید سلطانی، در این مأخذ تاریخ اتمام آن را ۹۲۹ هـ مساوی ۱۵۲۳ میلادی نشانده‌اند. کتاب شرح زیج جدید سلطانی به شماره ۹۵۴ در کتابخانه آقای مشکوة بیرجندی ثبت شده است.

الاطهار المتنزّهين عن المطاعن والمعائب.

اما بعد بر ضمير منير ارباب فطنت و خاطر مستنير اصحاب خبرت واضح و لايع است که معرفت هیأت اجسام سفلی و اوضاع اجرام علوی از اشرف مطالب و اعلى مآرب است. چه غایت آن معرفت قدرت صانع قدیر و حکمت بی علت خالق خبیر است. و از جمله اقسام این علم شریف مشتمل بر نکات لطیف معرفت مقادیر اجرام و ابعاد. و عجایب اقالیم و بلاد را در این مطلوب عظیم الشأن و مقصود جلیل البرهان دخلی بیشتر و فصلی تمامتر است و چون حکماء ذوی بصیره و علمای علم هیأت از تعرض به مباحث سطوح افلاک تغافل نموده اند و در مساحت سطح ارض و سطوح اقالیم تساهل فرموده اند، ملهم غیب در خاطر فاتر و ضمیر قاصر القاء نمود، که در این ایام نجسته فرجام، مختصری مشتمل بر مباحث سطوح اجسام و مقادیر ابعاد و اجرام و تحقیق مبادی اقالیم، و نهایت آن و تبیین مواضع و اعجوبات هر یک از آن در قید تقدیر و سلک تحریر مرتبط و منخرط ساخت. بر وجهی که قریب و بعید از آن مستفید می تواند شد و بعد از تتمیم آن بر نهج مسطور و ترقیم آن بر مسن منظور آن را موشح ساخت. باسم میمون و لقب همایون عالیجناب، معالی نساب، دستور اعظم سنت انتظام امور بنی آدم، ناظم مراسم العدل و الانصاف، و هادم قواعد الجور و الاعتصاف، رافع اعلام الشریعه الغراء تربی علی یدیه جماهیر العلماء و مشاهیر الفضلاء، منبع الجود و الالطاف و مجمع الخیر و الاعطاف، صاحب الطبع السلیم و الدین المستقیم، هو الذی تفتخر المناصب بذاته و تحترق قلوب الحساد من شهود صفاته، المستعد بصنوف عنايات الملك الاله، عباب المله و الدین حبیب الله، لازالت شمس عزته مصونه عن الكسوف، و اعمار دولته محفوظ عن الخسوف، تا میمان اسم بزرگوار آن عالی مقدار صیت این نسخه بدیع آثار در اطراف و اقطار انتشار یابد. هر چند این بضاعت مزجاء لایق و مناسب آن ذات عذیم المثال رفیع الدرجات نیست، لیکن رجاء واثق است و رتوق صادق، که به لطف و کرم بی انتها و به حکم آنکه "الهدایا علی قدر مهدیها" مقبول و ملحوظ باشد و از وصمت رد مصون و محفوظ ماند، و ما بناء این رساله بر مقدمه و دو مقاله و خاتمه وضع کردیم و من الله التوفیق و یدیه از مه التحقیق.

مقدمه: در بیان اشیایی که مقاصد بر آن موقوف است: و سپس از سطح مستوی معروف آن شروع می شود.

مقاله اول، در مساجد مساحت سطح ارض و تعیین اقالیم و آنچه به آن متعلق است.

تقسیم ربع مسکون به اقالیم سبعة:

مقاله دوم در معرفه مساحت افلاک و کواکب.

خاتمه در ملحقات در علم فروع دین این چند مسأله که تحقیق آن کمابینگی موقوف به علم

هیأت است مناسب نمود الحاق آن به این رساله که غرض اصلی از آن معرفه اعتلی مطالب اصول دین است.

اول: معرفت وقت اول نماز پیشین.

دوم: معرفه سمت قبله در بلده هراه.

سیم: معرفه زمان نصف الیل در بلده هراه.

چهارم: معرفه وقت دعا.

در پایان کتاب جدولی مربوط به تعیین برج موضع آفتاب و درجات آمده است.

کتاب مزبور بدین طریق پایان می یابد:

و لله الحمد و المنه فی البدایه و النهایه و أسأله العصمه عن الضلاله و الغوایه بحرمة محمد و آله، الناسجین علی مواله علیه و علیهم التحیه و السلام، ما تعاقب الیالی و الایام، تاریخ تألیفه بالسین الهجریه تم فی رجب بعون الله، تاریخ تألیفه بالسین الیزدجریه، آنفته انا العبد عبدالعلی تمت تسویده يوم الثلاثاء من عشر شهر ربیع الثانی من شهور سنه احدى و ستین و تسعمائه هجریه تم.

همان طور که قبلاً اشاره شد، در روز سه شنبه هجدهم ماه ربیع الثانی سال ۹۶۱ هجری تألیف و تسوید آن پایان یافته است، اما آثار دیگر او:

۱۰. البلاد (ریحانة الادب، جلد اول، صفحه ۱۸۹).

۱۱. التحفة الحاتمیة در اسطرلاب^۱.

۱۲. تذکرة الاحباب^۲.

۱۳. ترجمه تقویم البلدان در مساحت^۳.

۱۴. شرح شمیه حساب^۴ که دو نسخه از آن در کتابخانه های اسلامبول بوده و متن آن از نظام الدین نیشابوری است.

۱۵. در کتاب بهارستان آقای آیتی صفحه ۲۱۸ در ذیل ترجمه حال این دانشمند چنین نگاشته اند: "نویسنده این مقاله گوید که از مصنفات عبدالعلی ایضاً کتابی است در مسالک و معالک و سید میرداماد در رواج از آن مکرر نقل می فرماید و می گوید: در میانه کتب این فن همانا اعتماد من بر این کتاب است".

۱۶. رساله ای در معرفت مواضع کواکب و توابع آن، که مقدمه مقاله سوم است از شرح زیج

گورکانی از تألیفات ملا عبدالعلی بیرجندی یاد شده است.^۱

۱۷. کتاب دیگری به نام "فوائد البهائیه فی القواعد الحسابیه" به زبان عربی است. تألیف عمادالدین (جمال) عبدالله بن محمد بن عبدالرزاق الحریوی البغدادی معروف به ابن خوام (۶۴۳-۷۲۴ هـ) که نظام الدین ملا عبدالعلی بیرجندی شرحی بر آن نوشته است.^۲

۱۸. کشاورزی نامه: کشاورزی نامه که به نامهای فن کشت و زراعت، و رساله در فلاحه، و ارشاد الزراعه نیز نامیده شده است، به زبان فارسی و در دوازده باب نوشته شده و ملامظفر گنابادی در تنبیهات المنجمین (ص. ۲۷۲) از آن یاد کرده است. این اثر بدون اشاره به نام نویسنده آن، تاکنون دو بار در ایران و یکبار در بخارا به چاپ رسیده است. اخیراً ایرج افشار در مقاله خود "فهرستنامه اهم متون کشاورزی در زبان فارسی"، آینده، سال ۸، ش. ۱۰ (۱۳۶۱) روشن کرده است که این رساله از آن بیرجندی است. از این رساله نسخه های خطی زیادی وجود دارد (فاسملو، فرید بیرجندی، عبدالعلی، دانشنامه جهان اسلام، ج. ۵، ص. ۱۵۲).

رساله کشاورزی، کتابخانه ملی ملک، شماره ۱۵۰۳/۳، کل نسخه ۲۷۶، خط نستعلیق اندازه ۴۲ x ۳۴ (فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ملک، ج. ۵، ص. ۲۷۷).
این کتاب با نام آداب الفلاحه به عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی توسط خاتم فاطمه پاکرو در سال ۱۳۷۴ به راهنمایی آقای دکتر محمد مهدی ناصح و مشاوره آقای دکتر محمدرضا راشد محصل در دانشگاه آزاد اسلامی بیرجند تصحیح شده و با شماره ۱۰۲ مورخه ۱۳۷۶/۱۰/۲۴ در کتابخانه آن دانشگاه به ثبت رسیده است.

تاریخ وفات و مدفن عبدالعلی بیرجندی

مؤلف طرح پژوهشی فرزندگان بیرجند می نویسد:^۳

"در مورد تاریخ وفات ایشان اقوال مختلفی آمده و این تاریخ را ۹۱۱، ۹۱۶، ۹۲۴ و ۹۳۴ ضبط کرده اند. اما به نظر می رسد ۹۳۴ هـ ق به دلیل وجود شواهدی صحیحتر باشد و در منابع بیشتر روی همین تاریخ اخیرالذکر تأکید شده. در ضمن بیرجندی کتاب آداب المناظره یا ادب البحث را در سال ۹۳۰ هـ ق تألیف کرده است، سپس به نقل از سعید نفیسی در کتاب "تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم"^۴ آرامگاه او را در قبرستان قتلگاه مشهد می داند. شیخ

۱. فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج. ۱۰، ص. ۱۵۹. ۲. مأخذ قبل، ص. ۸۰.

۳. زهرا علیزاده بیرجندی، طرح پژوهشی فرزندگان بیرجند از سده هفتم هجری تا عصر حاضر، بیرجند، ص. ۶۰.

۴. سعید نفیسی، تاریخ نظم نثر در ایران ... (تهران: فروغی چاپ دوم).

محمّد حسین آینی نیز در بهارستان مدفن او را در قبرستان قتلگاه مشهد مقدس رضوی می‌داند و می‌نویسد: "عبدالعلی دیگری نیز هست که در فقه حنفیه تصنیف دارد و او از قریه بُجد است"^۱. اما آقای مهدی سیدی در مقاله‌ای تحت عنوان سالهای پایانی حیات علامه ملاعبدالعلی و محل دفن وی در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بزرگداشت ملاعبدالعلی بیرجندی صفحه ۹۸ می‌نویسد: "در زمان فوت ملاعبدالعلی قبرستانی به نام قتلگاه در شهر مشهد وجود نداشته است و در زمان درگذشت وی هم مشهد ناامن تر از آن بوده است که بتوانند جسدی را از شهری دور دست به آن نقل و محرمانه دفن نمایند. در حالی که جنوب خراسان خصوصاً خطه بیرجند در امنیت نسبی به سر می‌برد است"^۲. و در همین مقاله صفحه ۹۷ درباره وجه تسمیه قبرستان قتلگاه مشهد می‌نویسد: "مشهور چنان است که چون از یک‌های شیبانی به زعامت عبدالؤمن خان در سال ۹۹۷ قمری مشهد را متصرف شدند و قتل عام موحشی در حرم رضوی کردند. چنان گفته شده است: "هنوز اگر بفشارند خاک مشهد را، سفینه از شط خون تابه کربلا برود؛ کشتگان در گورستان مزبور دفن شدند و از آن پس این محل به قتلگاه شهرت یافت. گرچه چندین مورخ بزرگ عصر صفوی شرح قتل عام مزبور را نوشته‌اند^۳. هیچ‌کدام آنها اشاره‌ای به قبرستان قتلگاه نکرده‌اند. تنها از حدود سال ۱۰۵۹ بعد از این عنوان در وقف‌نامه‌های شهر مشهد دیده می‌شود^۴. سرانجام صاحب‌نظران قرن اخیر نوشته‌اند که قتلگاه، محل دفن کشتگان به دست قوم ازبک در سال ۹۹۷ بوده است^۵. بنابر آنچه گذشت، بسیار بعید است که منابع تاریخی، دست‌کم تا دو یست سال پس از مرگ علامه ملاعبدالعلی محل دفن وی را "قبرستان قتلگاه مشهد" ذکر کرده باشند". این نویسنده در همین صفحه از مقاله درباره محل و موقعیت قبرستان قتلگاه مشهد می‌نویسد: "آنچه در شهر مشهد بین سالهای ۱۰۰۰ هجری قمری تا قرن حاضر به قبرستان قتلگاه شهرت

۱. بهارستان، ۲۰۶.

۲. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بزرگداشت ملاعبدالعلی بیرجندی، به کوشش دکتر محمود رفیعی،

۱۳۸۶، تهران، انتشارات هیرمند. ۳. از جمله در وقفنامه مدرسه میرزا جعفر سرو قد مورخ ۱۰۷۹ قمری.

۴. از آن جمله است مؤلف منتخب‌التواریخ حاج ملاهاشم خراسانی، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۴۷، ص.

۶۱۶.

۵. این منابع عبارتند از: خلاصه‌التواریخ، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تاریخ قصص الخاقانی، روضة‌الصفویه، و چند اثر دیگر که خلاصه مطالب همه آنها در تاریخ شهر مشهد ذیل "حملة عبدالؤمن خان به مشهد" در صفحات ۱۴۲-۹ نقل شده است.

یافته. همان گورستان بزرگ و مهمی بوده است که توسط آیت الله سبزواری بازسازی و مسمی به باغ رضوان شده است. قبرستان مزبور در ضلع شمالی حرم حضرت رضا قرار داشت و پس از احداث فلکه دوم حرم و خیابان طبرسی در زمان رضاشاه پهلوی محدود به باغ رضوان شد، که باغ مزبور در شمال فلکه حضرت و میان دو خیابان طبرسی و بالا خیابان محدود بود؛ در سالهای اخیر هم تخریب و جزو حرم شد.^۱

تحقیقات و کاوشهای جدیدی که از سوی میراث فرهنگی بیرجند و برخی از پژوهشگران در سالهای اخیر انجام شد، گفتار مرحوم آیتی و دیگران را، در مورد اینکه مدفن او در قبرستان قتلگاه مشهد مقدس باشد یا شواهد و دلایلی رد می نماید.

بر روی لوحی که در کنار قبر او در گورستان روستای بجد (۱۲ کیلومتری شرق بیرجند) از سوی مدیریت میراث فرهنگی بیرجند نصب شده، آمده است: "مدفن وی که در یک مجموعه خانوادگی واقع شده طی طرح پژوهشی ریاضیدانان خراسان و با انجام کاوشهای باستانشناسی در تابستان ۱۳۸۰ کشف شد. همچنین دو فقره سند تاریخی^۱ شناسایی و بررسی شد که در یکی از آنها به وضوح ذکر شده است که قبر علامه عبدالعلی بیرجندی در قبرستان بجد قرار دارد ... به دنبال بررسی منابع معتبر و اسناد مکتوب تاریخی و با توجه به شواهد و یافته های باستان شناسی به طور حتم مشخص شد که دو عبدالعلی همنام وجود نداشته و علامه عبدالعلی بیرجندی در قبرستان قتلگاه مشهد دفن نشده، بلکه این دانشمند بزرگ در گورستان تاریخی روستای بجد مدفون است".

شرح الترانظیم فی فضائل القرآن العظیم^۲:

همان گونه که قبلاً ذکر شد، متن کتاب به زبان عربی و از تألیفات عبدالله بن اسعد یافعی یمنی می باشد. این کتاب در بیان خواص آیات و منافع سور قرآنی است و در سال ۹۲۶ توسط عبدالعلی بیرجندی به فارسی ترجمه شده است.

در این کتاب پس از حمد و ستایش خداوند و درود و سلام بر حضرت محمد و ائمه متحین: چنین آمده است: "چون اکثر کتب به زبان عربی مبین است و بر اکثر الناس غیر مستیین در تاریخ شهر سنه ست و عشرين و تسعمامه هجریه عبدالعلی ابن محمد بن حسین و قاه الله لشر الدارین به زبان فارسی ترجمه کرده تا قریب و بعید از آن مستفید گردند".

۱. محمدرضا سروش، ۱۳۸۶، گزارش باستان شناسی ...، مجموعه مقالات همایش بین المللی بزرگداشت

ملا عبدالعلی بیرجندی، صص. ۲۷۵-۲۷۸. ۲. الذریعه، ج. ۱۳، ص. ۲۴۵، هدیة العارفین، ص. ۵۸۶.

از مقایسه متن عربی با ترجمه به دست می آید که متن فارسی، نوعی ترجمه آزاد است که آغاز و پایان آن با متن عربی متفاوت می باشد و در اواسط متن نیز با اضافات و تغییراتی همراه است؛ از جمله نقل احادیث بسیار از حضرت امام علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیه والثناء است^۱ که هیچ نشانی از آنها در متن عربی یافت نمی شود. عدم ذکر رواه اهل سنت در آن نیز در مقایسه با متن عربی از دیگر تفاوت های آن است.

این نسخه دارای چهار مقدمه به شرح ذیل است:

مقدمه اول: در فضیلت تلاوت قرآن

مقدمه دوم: در شرایط تلاوت قرآن

مقدمه سوم: در معرفت مقدار قرائت

مقدمه چهارم: در مباحث استعاذه و بسمله

سپس با عنوان المقاصد، به ذکر مطالب مورد نظر می پردازد، ابتدا درباره فضایل و فواید تسمیه سخن می گوید و با این حدیث شروع می کند که "رسول صلی الله علیه و آله وسلم فرمود که در بسم الله الرحمن الرحیم اسم اعظم است" و به دنبال آن فضائل تمام سوره های قرآن را از فاتحه الکتاب تا ناس با استناد به احادیث نبوی یا ائمه بدون ذکر رواه احادیث و بعضاً با ذکر یک یا دو راوی و بدون ذکر منابع و مأخذ آنها به منظور جلوگیری از طولانی شدن مطالب بیان می کند و پس از ذکر فضائل هر سوره، فواید و خواص آیات مختلف در آن سوره را با تفصیل ارائه می نماید.

در این کتاب از شیخ ابو العباس و شیخ شرف الدین بونی و شیخ ابو الحسن و شیخ ابو العباس شاذلی زیاد نام برده، سخنانشان را درباره خواص آیات و سوره بیان می کند.

سبک نگارش

خصائص لغوی و دستوری

۱. استعمال فعل در وسط جمله، مثال:

"بزرگوارترین چیزی نزد حضرت عزت عزّ شأنه دعا و طلب است از مسبب الاسباب" (ص. ۱)؛ "حضرت حق سبحانه و تعالی می فرماید که هر کس که قرآن خواندن باز دارد او را از طلب کردن چیزی دیگر، من بدهم او را بهترین چیزهایی که طالبان و سائلان را دهند" (ص. ۲)؛ "هر که

استماع آیتی کند از کتاب خدا تعالی، باشد در روز قیامت او را نوری و بنویسند در دیوان اعمال او ده حسنه" (ص. ۴)؛ "نعم المولی و نعم النصیر، این ذکر میکائیل است، علیه السلام" (ص. ۸۷)؛ "بنویسد این آیت را در ظرف پاک و بشوید آن را به آب باران و بپاشد آن آب را در اول هر ماهی در چهار دیوار خانه" (ص. ۱۱۹)

۲. استعمال ماضی استمراری با آوردن حرف "ی" در آخر فعل بجای پیشوند "می" یا همراه "همی"، مثال:

"و از سلف منقول است که چون سوره‌ای از قرآن بخواندی و دل او حاضر نبودی، آن سوره اعاده فرمودی" (ص. ۵)؛ و از بعضی مشایخ منقول است که چون بر کشتی نشستی به این چهارده حروف نورانی نظر همی کردی" (ص. ۱۷)؛ "اگر چه خاصیت هر یکی را در آیتی که در آن واقع شده بیاوری، طالب خواص آن را تشویش رسیدی" (ص. ۹۶).

۳. استعمال ضمیر "او" برای غیر جاندار، مثال:

"هر که این کلمات را غیر مکرر بر خاتمی نقش کند... اگر کسی یک شب او را در آب باران نهد و صبح، آن آب را به ناشتا بخورد، قوه حافظه او قوی گردد" (ص. ۱۹)؛ "و اگر کسی این سوره را بر حریر سفید نویسد پس او را در پیچد و بدوزد و با خود نگاه دارد، هر تیر که بیندازد خطا نشود" (ص. ۱۱۶)؛ "و اگر بنویسند او را، و در خانه بپایزند..." (ص. ۲۱۹)

۴. استعمال به، بجای با، مثال:

"و اگر این را به اسم المجید در مربع هشت در هشت رقم کند..." (ص. ۸۰)؛ "و اگر کسی را خصمی باشد که با او مقاومت نتواند کرد، در شب جمعه سیصد و شصت و یکبار بگوید یا منتقم، سه شب جمعه به این طریق عمل کند، آن خصم به او صلح کند یا مقهور گردد" (ص. ۹۱)؛ پس این آیات را در طشت مسین نویسد و به آب باران بشوید و او را به این داروها مخلوط سازد" (ص. ۱۱۰)

۵. به‌کار بردن "بر" در معنای "با"، مثال:

"باید که قرآن خوان بر وضو باشد" (ص. ۳)

۶. تکرار فعل یا ضمیر، مثال:

الف: تکرار فعل:

"در روز قیامت چهار طایفه‌اند که بر تلها باشند از مشک، و از فزع اکبر ایمن باشند" (ص. ۳)؛ "ترتیب قرائت در ایام هفته برین وجه سنت است و خلاف این، بدعت است" (ص. ۷)؛ "... در سفر از تشنگی و همه دهشت‌ها ایمن باشد و همیشه از حوادث روزگار محفوظ باشد" (ص. ۱۶)؛ "از امام جعفر صادق علیه السلام منقول است که اگر کسی در بند و زندان باشد، یا به دست ظالمی گرفتار باشد چون سوره انفال هفت بار بخواند خلاص شود" (ص. ۹۷)؛ "چون چنین کند،

آن دشمن متفرق الحال گردد و به هلاکت نزدیک گردد" (ص. ۱۱۰)

ب: تکرار ضمیر یا اسم:

"هر که قرآن بخواند و عمل کند به آنچه در قرآن است پیوشد او را و پدر و مادر او را به تاجی که او نیکوتر بود از روشنی آفتاب در خانه‌های دنیا" (ص. ۳)؛ "در بعضی روایات آمده است که اول این سوره و آخر این سوره از گنج‌های بهشت است" (ص. ۱۳۳)

معرفی نسخه‌های کتاب

رساله حاضر، نتیجه مقابله و تصحیح سه نسخه خطی است که برای تصحیح آن بحمدالله توفیق یار شد و عکس پاکپی آنها فراهم گردید. نسخه‌های کتاب به شرح زیر معرفی می‌گردد:

الف: نسخه اساس:

این نسخه که با شماره ۱۷۴۴۶ تحت عنوان "خواص الآیات و السور" در کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان نگهداری می‌شود در سال ۱۰۶۲ هـ ق با خط نسخ و نستعلیق زیبایی استتاج شده است. دارای ۱۴۷ برگ، ۱۷ سطر کامل اندازه ۱۷/۵ × ۱۳/۵ بوده و عناوین مطالب به خط نسخ در حاشیه با مرکب سرخ نوشته شده است. این نسخه اقدم و اصح نسخه‌های این کتاب به شمار می‌رود و جز در موارد معدودی افتادگی ندارد. تمام مطالب و موضوعات ریز کتاب دارای عنوان و سرفصل می‌باشد که در حواشی متن درج گردیده است و ما این عناوین را درون متن آورده‌ایم.

رسم الخط نسخه اساس:

۱. حرف "گ" به صورت "ک" نوشته شده است. مثال: اکر، کریان، کلاب، کریخته.
۲. هر جا حرف "س" بصورت کشیده و بدون دندان آمده باشد، در زیر آن سه نقطه می‌گذارد. مثال: کی، ???، آ???، ان، ???، ???، رای ????
۳. حرف اضافه "به" به کلمه بعد چسبیده است. مثل: بروایتی، بموضع، بزعفران، بعود، باو، بطرق، بچهار، بهیچ، بسرکه، باب، باتش.
۴. فعل‌هایی چون نبیند، نترسد، نبریده باشد به صورت "نه بیند، نه ترسد، نه بریده باشد" نوشته شده است.
۵. کلمه "تعالی" را گاهی به صورت مخفف "تع" می‌آورد. مانند: همیشه در حفظ و امان حق تع باشد و گاهی به صورت کامل می‌آورد مانند: "خدای تعالی آن حاکم را برو مهربان گرداند".
۶. "الف" در فعل "است" گاهی حذف شده است. مثل: مجرب است، مناسب است، منقول است.

واجب است. نافع است و گاهی نوشته شده است مثل: واقع است، آن است، بیشتر است، منقول است، مبین است و ...

۷. علامت () گاهی نوشته شده است. مثل: قرآن، آهن، آنچه، این آیت و شرایط آن، گاهی نوشته نشده است: بران، دران، از ان و

۸. "می" استمراری چسبیده به فعل نوشته شده است. مثل: نموده می شود، میخورده باشد، می گفته، می خورند. می گذرانیده باشند.

۹. "ای" در آخر کلمات مختوم به هاء غیر ملفوظ به صورت یاء کوچک "ء" نوشته شده است. مثل: قطعه، خانه

۱۰. واژه هایی که به هاء غیر ملفوظ ختم می شوند، هنگام جمع بسته شدن، بدون "هاء" نوشته شده اند. مثل: نسخها، قلهها، خانها

۱۱. واژه های که به "ت" ختم می شوند گاهی تاء در آنها به صورت "ة" نوشته شده است. مثل: آیه، جماعه، قوه. گاهی نیز به صورت "ت" آیت، سنت.

۱۲. پیشوند بی به کلمه بعد از خود چسبیده است. مثل: بیحساب

۱۳. هاء غیر ملفوظ در هنگام اتصال کلمه به حرف "گ" نوشته شده است. مثل: در مانده گی.

۱۴. واژه هایی که به الف ممدوده ختم می شوند معمولاً همزه آنها حذف شده است. مثل: اسما، علما.

۱۵. دو عدد ترتیبی دوم و سوم به صورت دویم و سیّم نوشته شده است.

۱۶. به دنبال نام پیامبر، اکثراً عبارت دعایی "صلی الله علیه و آله و سلم" بطور کامل آمده گاهی نیز به صورت "صلعم" می آید.

۱۷. حرف "ج" به صورت "ج" نوشته شده است. مثل: جون (= چون).

۱۸. حرف "پ" به صورت "پ" نوشته شده است. مثل: پس (= پس)

ب: نسخه مج:

این نسخه که با شماره ۲۰۰۶ تحت عنوان خواص الآیات در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می شود، با خط نسخ متوسط در سوم جمادی الاول سال ۱۰۸۳ به وسیله محمد کاظم بن حاجی محمد صادق کتابت شده است. این نسخه معتبر و صحیح است و متن آن نزدیک به نسخه اساس می باشد، افتادگی چندانی ندارد. دارای ۱۹۴ برگ، اندازه ۲۰×۱۳/۵ و ۱۴ سطر در هر صفحه می باشد، عناوین به همان خط با مرکب سرخ و آیات مشکّل نوشته شده است. تمام مطالب کتاب دارای عنوان می باشد که در داخل متن درج گردیده است.

رسم الخط نسخه مج:

۱. همزه بعد از الف بصورت "ی" نوشته شده است. مثل: فضایل.
۲. در ترکیب‌هایی که از اسم اشاره ساخته می‌شود "الف" حذف شده است. مثل: درین.
۳. کلمه تعالی را معمولاً به صورت "تعه" و گاهی نیز به صورت "تبع" آورده است.
۴. به شیوه نثر قدیم، دال در جاهایی که جایز بوده به صورت ذال معجمه نوشته شده است. مثل: آذاب

۵. به دنبال نام پیامبر اکرم، گاهی عبارت دعایی "صلی الله علیه و آله" به صورت کامل و گاهی به صورت "صلعم" و اکثراً به شکل علامت اختصاری "ص" نوشته شده است.
۶. کلمه "یک" متصل به کلمه بعد از خود نوشته شده است. مثل: یک حروف.
۷. واژه‌هایی که به "ت" ختم می‌شوند، تاء آنها به صورت "ة" نوشته می‌شود. مثل: توراۃ.
۸. در تمام متن "صحیفه" به جای "صفحه" نوشته شده است.
۹. رسم الخط این نسخه با رسم الخط نسخه اساس در شماره‌های ۳، ۴، ۷، ۱۴ مشابه است.

ج: نسخه مل:

این نسخه که با شماره ۶۲۷/ف در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود، احتمالاً در قرن سیزدهم و با خط نستعلیق نوشته شده است. در مقایسه با نسخه اساس حد فاصل صفحات "۱۱۵ الف" تا "۱۱۹ ب" افتادگی دارد. دارای ۲۱۲ برگ و ۱۴ سطر کامل در هر صفحه می‌باشد. صفحه آخر افتاده است. و به همین جهت نام کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم نیست. ظاهراً احمد بن حاجی محمد طبسی سکاکی نیز می‌بایست این کتاب را ترجمه کرده باشد. زیرا مترجم در خاتمه کتاب از زبان او نقل قول می‌کند و از آن نقل قول برمی‌آید احمد بن حاجی محمد طبسی. منافع قسمتی از سوره قرآن را ترجمه کرده و عبدالعلی بن محمد بن حسین، منافع قسمت دیگر آن را و از تألیف این دو، ترجمه کتاب حاضر تدوین شده است. دلیل آنکه احمد بن حاجی محمد طبسی قسمتی از کتاب را ترجمه کرده، این قول مترجم است که در خاتمه می‌آید: "پوشیده نماند که مؤلف این کتاب و مترجم این فصل خطاب العبد... احمد الطیبی السکاکی... عرضه می‌دارد که چون کتاب درالنظیم...".

از این رو آقای انوار آن را "شرح درالنظیم" و ترجمه عبدالعلی بیرجندی و احمد سکاکی دانسته‌اند^۱. مطالب این کتاب به صورت پیوسته و بدون ذکر عنوان برای موضوعات

۱. سید عبدالله انوار، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، جلد دوم کتب فارسی، ص ۱۳۶.

مختلف، نوشته شده است.

رسم الخط نسخه مل:

۱. به دنبال نام پیامبر اکرم معمولاً علامت اختصاری "صلعم" نوشته شده است.
 ۲. کلمات ترکیبی مانند شبنم جدا نوشته شده است.
 ۳. علامت () نوشته نشده است مانند: آهن، ادمیان.
 ۴. رسم الخط این نسخه، با رسم الخط نسخه اساس در شماره‌های ۳، ۴ و ۶ و با رسم الخط نسخه "مج" در شماره‌های ۱، ۲، ۷ و ۸ مشابه است.
- افزون بر نسخ فوق، در تصحیح کتاب، نسخه خطی شماره ۶۰۴۰ به نام جواهر القرآن که در کتابخانه ملک وابسته به استان قدس رضوی نگهداری می‌شود و با خط نستعلیق متوسط توسط اسماعیل بن محمد الحسینی در ربیع الاول ۱۲۵۷ کتابت شده، به تدرت مورد استفاده واقع گردیده است و با رسم ملک در پاورقی آمده است دارای ۴۴۵ برگ به قطع ۱۱/۲×۱۶/۸ سانتیمتر و ۱۵ سطر در هر صفحه می‌باشد^۱.

شیوة تصحیح کتاب:

- این کتاب به صورت انتقادی بر اساس سه نسخه مذکور و نسخه کمکی کتابخانه ملک به شرح زیر تصحیح شده است.
۱. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، نسخه اساس قرار داده شده است.
 ۲. تمام اختلاف نسخ در پاورقی نشان داده شده است.
 ۳. به دلیل کثرت عناوین، موضوعات داخل متن نسخه‌ها از ثبت اختلاف نسخ در این مورد برای جلوگیری از طولانی شدن پاورقی‌ها، صرف نظر شده است.
 ۴. برخی جاها ضبط نسخه‌بدلها که بر مبنای شواهد و قرائن ارجح تشخیص داده شد، جایگزین ضبط نسخه اساس در متن شده است.
 ۵. در جاهایی که عبارتهای نسخه اساس از نظر لفظ و معنا دارای اشکال بود، ضبط نسخه‌بدلها جایگزین آن عبارات شده است.
 ۶. برای اختصار، افتادگی نسخ با علامت (-) و واژه‌ها و عبارتهای اضافی با علامت (+) نشان

۱. الف: فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، جلد دوم، ص. ۱۹۵، ب: منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، جلد یکم، شماره ۱۰۴۹.

داده شده است.

۷. در موارد معدودی که واژه‌ای به متن اضافه شده است از علامت [] استفاده شده است.

۸. رسم الخط متن، قواعد رسم الخط امروزی است.

۹. علائم نگارشی بر اساس قواعد نشر امروز و با توجه به محتوای کتاب به کار رفته است.

www.ketab.ir